

AYŞE BUĞRA • Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde

AYŞE BUĞRA yüksek öğrenimini Kanada'da tamamladı ve McGill Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden doktora aldı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor. Ayşe Buğra'nın gelişme iktisadı, düşünce tarihi ve yöntem konularında İngilizce ve Fransızca yayın organları ile *Toplum ve Bilim*, *Birikim*, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, *İktisat Dergisi* gibi dergilerde yayınlanmış çeşitli makaleleri bulunuyor. Kitapları: *İktisatçılar ve İnsanlar* (Remzi, 1989; İletişim, 1995), *Devlet ve İşadamları* (Suny Press, 1994; İletişim, 1995 - Buğra, bu kitabıyla Sedat Simavi Ödülü'nü aldı), *State, Market, and Organizational Form* (Behlül Üsdiken ile der., Walter de Gruyter, 1997), *İslam in Economic Organizations* (TESEV ve Friedrich Ebert Vakfı, 1999), *Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde: İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar* (İletişim, 2000). Derlemeleri: *Sosyal Politika Yazıları* (2006), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru* (2007), *21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi* (2009), *Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları* (2010). Ayrıca Ayşe Buğra, Karl Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* adlı eserini Türkçe'ye çevirmiştir. (Alan Yayıncılık, 1986; İletişim Yayınları, 2000).

İletişim Yayınları 589 • Araştırma-İnceleme Dizisi 21

ISBN-13: 978-975-470-772-4

© 2000 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-3. BASKI 2000-2009, İstanbul

4. BASKI 2010, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Fotoğrafı Gencosman

KAPAK FOTOĞRAFI Erzade Ertem

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Asena Günel

BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloglu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AYŞE BUĞRA

Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde

İhtiyaçlar ve Tüketim
Üzerine Yazılar

ÇEVİREN *Bahadır Sina Şener*

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	7
İnsan İhtiyaçları, Tüketim ve Sosyal Politika.....	27
1. Giriş.....	27
2. İnsan ihtiyaçları üzerine bir yaklaşım taslağı.....	28
3. İhtiyaçlar ve tüketim faaliyeti.....	36
3.1. <i>İhtiyaçların tüketimden kopması</i>	37
3.2. <i>Alternatif bir yaklaşım: İçerme ve dışlama aracı olarak tüketim</i>	44
4. Sosyal politika.....	48
5. Sonsöz.....	58
Piyasa Oluşturmanın Piyasa Dışı Mekanizmaları:	
Türkiye’de Dayanıkl Tüketim Malları	
Sektörünün Gelişimi.....	63
Giriş.....	63
Dayanıkl ev aletlerinde piyasa oluşumunun ekonomik ve kurumsal arkaplanı.....	69
Bir piyasa oluşturma kurumu olarak Arçelik bayi ağı.....	80
Değişen ortamda kurumsal miras.....	88
Sonuç.....	93

Türkiye'nin Ahlaksız Konut Ekonomisi	97
Kuramsal arkaplan	99
Türkiye'de usulsüz konutlaşma	105
Sonuç	119

Modern Toplumlarda Karşılıklılık İlişkilerinin	
Siyasi ve Ahlaki İçerimleri.....	129
Giriş	130
Yeniden dağıtım sistemleri ve karşılıklılık ilişkileri	134
Cömertliğin ve hırsızlığın ilkeleri.....	140
Karşılıklılık ilişkileri ve bireysel özgürlük.....	145

ÖNSÖZ

Bu derlemede yer alan makaleler, büyük ölçüde, TÜSES Vakfı'nın ve Ford Vakfı bünyesindeki Orta Doğu Araştırma Komitesi'nin mali destekleriyle yürüttüğüm Türkiye'de tüketim kalıplarının değişmesiyle ilgili bir araştırmanın bulgularına dayanıyor. Söz konusu araştırma, bir sosyal tarih araştırması olmaktan çok, “ekonominin toplumdaki yeri”ni incelemeye yönelik bir politik iktisat çalışmasıydı; yani yapmaya çalıştığım şey, tüketime toplumsal ilişkilerin niteliğini yansıtan bir süreç olarak yaklaşmaktı. Bunun, “Türkiye'nin düzeni”ni anlamaya çalışan araştırmacıların pek benimsemedikleri bir yaklaşım olduğunu düşünüyorum. Sadece Türkiye'de değil diğer geç sanayileşmiş ülkelerde de, ekonomik, sosyal ve politik dinamiklerin araştırılması genellikle üretimin yapısı ve üretim ilişkilerinde odaklanmıştır. Oysa tüketim, insan ihtiyaçlarının ve bu ihtiyaçları karşılama biçimlerinin en net görülebildiği alandır. Dolayısıyla, tüketime bakarak sadece ihtiyaçların nasıl değiştiğini değil, farklı kurumsal kalıpların, yani piyasanın, devletin ve kişisel nitelikli ilişki ağlarının ekonominin işleyişinde oynadık-

ları rolün niteliğini anlamak mümkün görünüyor. “Ekono-
minin toplumdaki yeri” derken kastettiğim bu.

Buradan yola çıkarak “Türkiye’nin düzeni”ni anlama ça-
basının gerisinde, bir dizi kuramsal soru yer alıyor. Bunlar
yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi ve ahlaki nite-
likli sorular. İlk soru, ihtiyaç kavramıyla, neyin ihtiyaç olup
neyin olmadığıyla ilgili. İkincisi, bireyin ihtiyaçlarını karşı-
lamasında topluma düşen sorumlulukların mahiyetiyle ilgi-
li. Buna bağlı olarak, ihtiyaç karşılanmasına yönelik toplum-
sal düzenlemelerin toplumdan topluma değişen niteliği ve
gelişmiş sanayi toplumlarıyla geç sanayileşmiş ülkeler ara-
sında bu alanda ortaya çıkan farklarla ilgili üçüncü bir soru
ortaya çıkıyor. Bu farklılıkların ışığında gündeme gelen dör-
düncü soru ise, belirli ihtiyaç karşılama biçimlerinin bireyin
“özerkliği”ni nasıl etkiledikleri sorusu. Bu dördüncü soru,
yani “bireyin kendi hayatıyla ilgili önemli kararları bilinç-
li bir biçimde ve özgürce alabilmesine imkan veren bir top-
lum yapısının ortaya çıkabilmesi için, piyasanın, devletin ve
kişisel nitelikli ilişki ağlarının ihtiyaçların karşılanmasında-
ki göreceli ağırlıkları ne olmalıdır?” sorusu, konunun özellik-
le bugünün dünyasında taşıdığı ahlaki ve siyasi öneme işa-
ret ediyor. Bu dört soru, birlikte, çalışmanın yaklaşımını ta-
nımlıyorlar. Bu, yalnız piyasa paradigmasının değil, devlet-
piyasa karşıtlığına dayanan bütün paradigmaların dışında
bir yaklaşım.

Derlemede yer alan ilk makale, Gürol Irzık’la yaptığımız
ortak bir çalışmanın ürünü. Bu çalışmanın amacı, iktisadi ve
sosyal politikalara temel oluşturabilecek bir ihtiyaç kuramı
geliştirmek. Başlangıç noktası ise, standart iktisat düşüncesi
içinde insanların istekleri ve tercihlerinden sözedilebileceği,
ama bu düşünce içinde ihtiyaç kavramına yer olmadığı sap-
taması. İktisadın bir politika bilimi olarak geliştiği düşünö-
lürse, bunun bir acaiplik olduğu kolayca görülebilir. Bu ger-

çekten bir acaiplık çünkü bütün iktisadi ve sosyal politika önermeleri, sekiz yıllık eğitimden sağlık sigortasına, parasız yüksek öğrenimden toplu taşımacılığa, konut kredisinden vergi reformuna bütün politika tartışmaları, insan ihtiyaçları ile ilgili bazı varsayımlara dayanmak zorunda. “İnsanın buna ihtiyacı vardır”, “Bu insan için iyidir” demeden nasıl “Bu düzenleme iyi, bu düzenleme kötü” diyebiliriz? Bu konudaki fikirlerimizi neye dayanarak savunabiliriz? İşte iktisadın temelindeki insan anlayışı tam da bunu engelliyor ve bize “İnsanın buna ihtiyacı vardır” demeyi, “Bu insan için iyidir” demeyi yasaklıyor. Dolayısıyla, insan ihtiyaçlarını içeren, insan ihtiyaçlarından söz edebilen alternatif bir insan anlayışı geliştirmek durumundayız.

Ama insan ihtiyaçlarından söz etmek hiç kolay bir iş değil. İnsan ihtiyaçlarından söz etmek iki sebepten ötürü gayet zor. Bunlardan biri, ihtiyaçların tarih ve kültür içinde ortaya çıkması, gelişmesi ve çeşitlenmesi. İkincisi ise, insan ihtiyaçlarını belirlemenin, öncelik sırasına dizmenin ve bunları iktisadi ve sosyal politikaların oluşmasında kullanmanın getirdiği politik tehlike. Yani, politik gücü elinde tutanların “Senin buna ihtiyacın yok, şuna ihtiyacın var” diyerek insanların hayatlarına müdahale etmeleri tehlikesi.

Bu durumda bir ikilemle karşı karşıya kalıyoruz. Bir yandan toplumdan topluma çeşitlilik gösteren ve sürekli gelişen insan ihtiyaçlarından bahsetmek ve bunu “ihtiyaçlar üzerinde diktatörlük” tehlikesine yol açmayacak bir biçimde yapmak zor; öte yandan ihtiyaçlar üzerine hiç bir şey söylemeden iktisadi ve sosyal politika önerileri yapmak, uygulanan politikaları değerlendirmek ve farklı sistemlerin ekonomik ve sosyal başarılarıyla ilgili karşılaştırmalar yapmak imkansız. Derlemenin ilk makalesi, bu ikilemi aşmaya yönelik kuramsal bir çaba oluşturuyor. Bu çaba içinde, Smith’den geçerek Aristo’dan Marx’a uzanan bir geleneğe dayanıyor ve, her

yerde ve her zaman, bütün insanların nihai amacını “yaşadıkları topluma katılarak insanî kapasitelerini geliştirmek” olarak tanımlıyoruz. Bu amaca hizmet eden her şey de, ihtiyaç olarak ortaya çıkıyor. Bu esnek ama esnekliğine rağmen anlamlı varsayım, bize ihtiyaçlara dayanan bir politika yaklaşımı geliştirmek fırsatı veriyor.

Gene de, ihtiyaçlarla politika önermeleri arasında bir köprü oluşturulması gerekiyor. Çoğu düşünür bunu bir temel ihtiyaçlar listesi ya da Maslow-vari bir ihtiyaç öncelikleri sıralaması aracıyla yapmaya çalışıyorlar. Biz bunun kuramsal açıdan sakat, politik açıdan sakıncalı olduğunu düşünüyor ve aradaki köprüyü tüketim aracılığıyla kurmaya çalışıyoruz. Yani tüketime yalnızca ihtiyaçların karşılandığı alan olarak değil, aynı zamanda ihtiyaçların ortaya konulduğu, insanların toplumun parçası olmak ve insanî kapasitelerini geliştirmek üzere giriştikleri bir faaliyet olarak yaklaşıyoruz. Ama bu faaliyetin bireyi topluma entegre etmekte başarısız olabileceğini ve dışlayıcı bir rol oynayabileceğini de kabul ediyoruz. Dolayısıyla, bir toplumda varolan tüketim yapısının, a) insanların ne yapmaya çalıştıklarını anlamak, b) bunu yapmakta başarısız olup olmadıklarını görmek, c) bu başarısızlığın nedenlerini araştırmak ve d) politik müdahaleler yoluyla tüketim yapısının bu başarısızlığı ortadan kaldıracak ve insanların topluma anlamlı bir biçimde, özerk bireyler olarak katılarak insanî kapasitelerini geliştirmelerine olanak verecek biçimde değişmesini sağlamak amacıyla incelenmesi gerektiğini söylüyoruz.

Bu yaklaşım çerçevesinde, tüketim, insanların içinde yaşadıkları topluma katılmak, bu toplumun bir parçası olarak kendi insanî kapasitelerini geliştirmek üzere giriştikleri, çalışma hayatının dışında kalan faaliyetler olarak tanımlanıyor. Bu tanım doğrultusunda, tüketim faaliyetinin çerçevesi, toplum tarafından belirlenen ihtiyaçlar ve ihtiyaç

karşılama biçimleri tarafından çiziliyor. Bu, piyasa ilişkileriyle sınırlı bir çerçeve değil. Devletin vatandaşlarına tanıdığı sosyal haklarla kişisel nitelikli ilişkiler de, bireyin toplumsal konumunu belirlemede etkili olabiliyorlar.¹ Dolayısıyla belirli bir toplumun vatandaşı olmanın, bireyin ekonomik yaşamı açısından ne anlama geldiği, bu ilişkilerin tüketim alanında oynadıkları role bağlı olarak biçimleniyor. Bunu analitik bir çerçeve içinde ifade etmek için, farklı toplumlarda ekonomik ilişkileri farklı biçimlerde etkileyen üç davranış ilkesini gündeme getirebiliriz: Piyasa ilişkilerini belirleyen “değişim” ilkesi, devlet müdahalesini belirleyen “yeniden dağıtım ilkesi” ve kişisel nitelikli ilişkileri belirleyen “karşılıklılık” ilkesi. Bu çerçeve içinde, gelişmiş Batı ülkelerinde ekonomik faaliyeti anlamak için değişim ve yeniden dağıtım ilkelerine, piyasa ve devlet kurumlarına, birlikte bakmak gerekirken, Türkiye’de karşılıklılık ilkesinin merkezî önem kazandığı bir durum söz konusu. Karşılıklılık ilişkilerini, değişim ve yeniden dağıtım ilişkilerinden ayıran en önemli unsur, bu ilişkilerin enformel ve anonim olmayan nitelikleri; bunların, tarafların sosyal konumlarından kaynaklanan ve yazılı kurallara dayanmayan sorumluluklar, güven ve dayanışma bağları içermeleri. Birbirlerini tanıyan insanlar arasında kurulan bu tür ilişkilerin tipik örneklerini, aile, hemşehrilik, komşuluk, dinî ve etnik cemaatler ve, son zamanlarda yakından tanımak fırsatını bulduğumuz, mafya tipi örgütlerde buluyoruz. Karşılıklılık ilişkileri, doğal olarak, bu farklı topluluklar içinde farklı biçimler alabiliyorlar. Ama, genel olarak, bu toplulukların hepsinin işleyiş mantığı aile metaforuna dayanıyor ve bu man-

1 Bunun, A.Sen’e borçlu olduğumuz “entitlements” ve “capabilities” kavramlarıyla yakından ilgili olduğunu düşünüyorum. Bkz. A.Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlements and Deprivation*, Oxford: Clarendon Press, 1981; A.Sen, *Commodities and Capabilities*, Amsterdam: North Holland, 1985; A.Sen, “Properly and Hunger”, *Economics and Philosophy*, v.4, 1988.

tık, Türkiye ekonomisinde hakim bir konuma gelerek piyasa ve devlet kurumlarının işleyişini de önemli bir biçimde etkiliyor.²

Bu tezi geliştirirken, iki alanda ortaya çıkan ihtiyaçlara ve ihtiyaç karşılama biçimlerine bakmak benim için çok yararlı oldu. Bunlardan biri konut, diğeri de dayanıklı tüketim malları. Bu iki sektör, gelişmiş Batı ekonomilerinin bu yüzyıldaki, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişme süreçlerini belirlemekte çok önemli sektörler. Kitle üretimini tamamlayan kitle tüketimi süreçlerini biçimlendiren en önemli sektörlerin bunlar olduğu bile söylenebilir. Bu sektörlerin gelişmesinde devlet, ekonomik liberalizmin kalesi addedilenler dahil bütün Batı toplumlarında çok önemli bir rol oynamış. Bunu, dolaylı olarak, istihdam ve gelir düzeyini korumaya yönelik politikalarda görüyoruz. Çeşitli sosyal konut politikalarında görüyoruz. Özellikle de tüketici kredisi mevzuatı ve kurumlarını düzenleyerek piyasa oluşturmaya yönelik politikalarda görüyoruz. Bu konu, hem Aglietta, Lipietz, Jessop ve Boyer gibi Regülasyon Okuluna mensup politik iktisatçıların çalışmalarında, hem de tüketici kredisi uygulamalarıyla ilgili pek çok ampirik çalışmada ayrıntılı bir biçimde inceleniyor.³

2 Ben bu farklılıkların en yararlı formülasyonunu Sahlins'in yaklaşımında bulduğumuzu düşünüyorum. Bkz. M.Sahlins, *The Stone Age Economics*, Chicago: Aldine Publishing Co., 1972.

3 M. Aglietta, *A Theory of Economic Regulation* (çev. D. Macey), Londra: New Left Books, 1979; R. Boyer, "The Eighties: The Search for Alternatives to Fordism", B. Jessop ve C. Boyer (der.), *The Politics of Flexibility*, Aldershot: Edward Elgar, 1991; A.Lipietz, "Toward Global Fordism?", *New Left Review*, no.132, 1982. Bu yaklaşımın gelişmekte olan ülkelere uygulanmasının bir eleştirisi için bkz. A.Amsden, "Third World Industrialization: Global Fordism or A New Model?", *New Left Review*, no.182, 1990. Tüketici kredisi uygulamalarının gelişmiş Batı toplumlarının 20. yüzyıl sanayileşme deneyimi içinde oynadığı merkezi rolü kapsamlı bir biçimde tartışan bir çalışma için, özellikle bkz., R.-M. Gelpi & F.J.La Bruyere, *Histoire du credit a la consommation: Doctrines et pratiques*, Paris: Decouverte, 1994.

Türkiye Cumhuriyeti devletinin bir projesi olarak modernizasyon projesi içinde de, ev hayatını tanımlayan tüketim kalıplarının değişmesi çok önemli. Konut sektörünün yanı sıra, dayanıklı tüketim malları sektörü de, bunun net bir biçimde ortaya çıktığı alanlardan biri. Nitekim, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde açıkça ifade edilen bir çağdaşlaşma misyonu yüklenmiş olan çeşitli kadın dergilerinde, modern ev gereçlerinin çağdaş yaşamın vazgeçilmez ihtiyaçlarını oluşturduklarına dair tartışmalar yer alıyor. Mesela, 1947-1969 yılları arasında haftalık olarak yayınlanan, daha sonra da aylık bir dergi olarak çıkmaya başlayan *Kadın* dergisi'nin 1947 sayılarından birinde şöyle bir ifadeye rastlıyoruz: “İyice bir yatak odası takımı, en aşağı bin lirayı bulmaktadır. Bunu peşin para ile alacak vaziyette olanlar bile, bundan iktisat edip, yeni kurulmakta olan her eve lazım olan, dikiş makinesi, hava gazı fırını, radyo ve hatta buz dolabı gibi eşyalardan birini temin etmeyi düşünseler, emin olun, herhangi bir mükellef yatak odası takımında bulamayacakları rahat ve saadeti temin etmiş olurlar.”⁴ Derginin çeşitli sayılarının “ev idaresi” sayfalarında, gene benzer öğütler ve Batılı fabrikatörlerin ev kadını için imal ettikleri yeni ve kullanışlı elektrikli kolaylıklara dair haberler bolca yer alıyor.⁵

Bu kullanışlı aletlerle ilgili öğütler ve haberler, o yılların ekonomik ortamı içinde, gerçek dışı fanteziler ya da, Uğur Tanyeli'nin ifadesiyle, insanlara sunulan “çağdaş fanteşler” olarak kalıyorlar.⁶ Bu fantezilerle gerçeklik arasındaki uçurumun büyüklüğünü görmek için elektrikleşmeyle ilgili bir kaç istatistiğe göz atmak yeterli olabilir. 1944 yı-

4 *Kadın*, 15 Mart 1947, s.7.

5 Mesela, *Kadın*, 19 Temmuz 1947.

6 Uğur Tanyeli, “Osmanlı Barınma Kültüründe Batılılaşma-Modernleşme: Yeni Bir Simgeler Dizgesinin Oluşumu”, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşim*, Tarih Vakfı Yayınları, ss.284-297.

lında, 461 ilçe merkezinin sadece 123'ünün, 940 bucağın 21'inin, 35043 köyün sadece 8'inin elektrikle aydınlandığını görüyoruz.⁷

Fantezinin en azından belirli kesimlerin gerçek koşullarına nisbeten yaklaşması, ancak 1950'lerin sonunda Arçelik firmasının kuruluş 1959'da çamaşır makinesi, 1960'da buzdolabı üretmeye başlamasıyla gerçekleşiyor. Nitekim, 1959 yılında *Kadın* dergisinde yayınlanan bir mülakatta, kocası serbest meslek erbabı olan bir ev hanımının şöyle dediğini okuyoruz: “Evimde pek mühim bir ihtiyaç diye vasıflandırdığım buzdolabı ve çamaşır makinesini çok istiyorum. Bunun için tasarrufa dahi başladım. Bunların memleketimizde yapılmaya başlaması beni çok memnun etti. Gönül bunların, her ev kadının sahip olabileceği şekilde ehven fiyatlara satılmasını istiyor.”⁸

Arçelik'in üretime geçtiği bu ilk yıllarda üretilen mallara sahip olabilen ev kadınlarının sayısı fevkalade kısıtlı görünüyor. Ama kısa zamanda talep ve üretimin arttığını, bu alanda gerçek bir kitle tüketim piyasasının oluştuğunu görüyoruz. Bu gelişme içinde, taksitle satış mekanizması, Batı ülkelerinde olduğu gibi, çok önemli bir rol oynamış. Ama bu mekanizmanın gelişmesindeki temel unsur ne piyasa ilişkileri ne de, Batı ülkelerindeki gibi, devletin taksitle satışların yasal çerçevesini düzenlemekteki rolü. Türkiye'de taksitle satışların özel olarak, sistematik bir biçimde oluşturulmuş özgün bir kurumsal düzenleme olan bayi sistemi tarafından örgütlendiğini görüyoruz. Bayi sisteminin işleyişi ise, değişim ve yeniden dağıtım ilkelerinin mantığına değil, doğrudan doğruya karşılılık temelinde oluşmuş, aile metaforuna dayanan kişisel nitelikli ilişkilere dayanıyor. Ülkedeki gelir düzeyinin düşüklüğünü, altyapının yetersizliğini ve bu

7 Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Yıllığı 1942*, Ankara, s.458 ve s.115.

8 *Kadın*, 25 Nisan 1959.

alandaki yasal mevzuat boşluğunu dikkate aldığımız zaman, bayi sisteminin, Türkiye'nin hem sanayileşmesi hem de sosyal değişimi içinde büyük önem taşıyan bu sektörün gelişmesinde oynadığı can alıcı rolü görmemek mümkün değil. Derlemedeki ikinci makale, bu özgün sistemi Türk sanayileşmesinin önemli bir unsuru olarak ele alıyor. Buradaki tartışma, sistemi belirleyen karşılıklılık ilişkilerinin ekonomik rolüyle sınırlı. Ama geçtiğimiz yıl TPAO özelleştirmesi sırasında ihaleyi kazanan Hayyam Garipoğlu'nun meclisteki TPAO bayilerinin ortak girişimi ile devre dışı bırakılması olayı, bayi milletvekillerinin 70'e ulaşan çok çarpıcı sayısının ortaya çıkmasından başlayarak, sistemin ekonomik rolünün yanı sıra siyasi süreç üzerinde de önemli etkiler yapabileceğinin görülmesine yol açtı. Bu, en büyük medya patronu Aydın Doğan'ın eski bir Koç bayii oluşu gibi ilginç tesadüflerle birleşince, bayi sistemi içinde üretici firma, bayi ve tüketiciler arasındaki karşılıklılık ilişkilerin devletin işleyişi üzerindeki etkisinin de dikkate alınmaya değer bir olgu olduğunu gösterdi. Dolayısıyla, derlemenin ikinci makalesinde sunulan piyasa ve devlet dışı ilişki biçimlerinin piyasa oluşturmadaki rolleriyle ilgili araştırmanın kuramsal çerçevesinin, siyaset bilimciler tarafından da kullanılabileceğini düşünüyorum.

Konutla ilgili tüketim faaliyetleri, hem bireyin katılmaya çalıştığı toplumun niteliğini, hem de farklı sosyal kesimlerin toplumdaki yerlerini yansıtan en önemli alanlardan biri. Türkiye'de bu faaliyetleri tanımlayan temel olgu ise, gecekondu olgusu. Ben, Türkiye'nin sosyoekonomik ve politik yapısını anlamakta en aydınlatıcı ipuçlarını burada bulduğumuzu düşünüyorum. Bu üzerinde pek çok ampirik çalışma yapılmış alana yeniden dönmemin ve bu derlemedeki üçüncü makalede onu ahlaki bir bağlamda ele almanın sebebi de bu. Konut sektörü, dünyanın her yerin-

de, bir “ahlaki ekonomi”ye sahip çünkü dünyanın her yerinde konut, karşılanması bütünüyle piyasanın ahlaken yansız (nötr) işleyişine bırakılmayan temel bir ihtiyaç niteliği taşıyor. Bu ihtiyaç, farklı toplumlarda farklı biçimler alan toplumsal nitelikli ilişkiler içinde karşılanıyor ve, dolayısıyla, incelenmesi standart piyasa kuramlarının dışında bir “ahlaki ekonomi” çerçevesi gerektiriyor. Türkiye’de konut sektörünün, bu “ahlaki ekonomi”nin bir “ahlaksız ekonomi”ye dönüşmesi, derlemedeki üçüncü makalenin konusu.

Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki modernizasyon çabaları içinde, “modern Türk evi” tartışmaları çok önemli bir yer tutuyor. Modern Türk Cumhuriyetine özgü konut biçiminin ev mi apartman dairesi mi olacağı, bu konut biçiminin geleneksel mimariyle ve Batı mimarisıyla ilişkisi üzerine pek çok tartışma yapıldığını ve bu bağlamda şöyle ifadeler kullanıldığını görebiliyoruz: “Bugün artık bütün cihan teslim etmiştir ki mimar evimizi yağmura güneşe karşı bizi muhafaza için yapıp giden bir amele değil, bize içtimai hayatımızda yol gösteren bir mütefekkindir. Evimizin dışıyla nasıl meşgul olmuşsa içiyle de aynen ve belki daha ziyade meşgul olmuştur. Artık koltukçudan alınan hazır eşya ile ve möble ile evimizin içini dolduramayız. Avrupalıları taklit etmemiz de mümkün değildir. Bu sebepten size bir Alaman, bir Fransız ailesinin evini değil, kendi evimizi tarif ediyorum.”⁹

Bu tür “kendi evimizi tarif etme” çabaları sürerken, devletin de konut sektörüne bazı müdahalelerde bulunması gerektiği teslim ediliyor. Nitekim, Ankara’da memurların oturduğu yeni mahallelerin inşasında planlı bir gelişme sağlanmaya çalışıldığını ve devletin bu doğrultuda önemli bir rol

9 Mimar Abdullah Ziya, “Binanın İçinde Mimar”, *Mimar*, c.1, sayı 1, Kanunsani 1931.

üstlendiğini biliyoruz. Ankara'daki memur kooperatifleri de tek parti dönemi boyunca önemli sayıda memur konutu üretilmesine katkıda bulunuyorlar.

Devletin bu rolünün, yalnızca memurların mesken ihtiyacını karşılamaya yönelik olmadığını, aynı zamanda örnek konut oluşturma çabaları içerdiğini de görebiliyoruz. Zaman zaman, bu yoldaki çabaların Ankara dışına, özellikle Doğu illerine taşınmasına niyetlenildiği de görülüyor.¹⁰

Hükümetin mesken sorununu ciddiye alması dönemin mimarlarını memnun etmekle birlikte, sorunun sadece memurlar için başka kesimler tarafından taklit edilmesi beklenen örnek konutlar inşa etmek şeklinde algılanmasından rahatsızlık duyuluyor. Bu mimarlardan bazılarının, Batı ülkelerinde devletin konut sektöründe oynadığı rolün önemini kavradıkları ve bu rolü farklı yönleriyle tartıştıkları görülüyor.¹¹

Ama tek parti döneminde de, çok partili döneme geçildikten sonra da sürüp giden bütün bu tartışmalar boyunca, Türkiye'de devletin hem sosyal konut üretimindeki rolü, hem de konut piyasasının yasal çerçevesini çizmek ve bu pi-

10 *Arkitekt*, yıl 14 (1944), ss. 278-283; Zeki Sayar, "Mesken Davası II", *Arkitekt*, yıl 16, 1946, s.150.

11 Bkz. Avidin Mortaş, "Ankara'da Mesken Meselesi", *Arkitekt*, yıl 13, 1943. Özellikle tek parti dönemi sonrasında da bu konuda yazmaya devam etmiş olan Zeki Sayar, konut politikasının devletin konut üretmesiyle sınırlı olmadığını, çimento ithalatına konulan kısıtlamalardan inşaat kalfalarına verilen yetki belgelerine kadar inşaat ve inşaat malzemesi sektörlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen politikaların da bir bütün olarak, tutarlı bir biçimde ele alınmaları gerektiğini vurgulayıp durmuş. Zeki Sayar'ın hem tek parti dönemi konut politikalarını hem daha sonraki uygulamaları eleştirirken altını çizdiği sorunlar, bence, Türkiye'de devletin konut tüketimi alanında oynadığı rolün niteliğini ve bu rolün Batı ülkelerindeki uygulamalardan nasıl farklılaştığını çok açık bir biçimde ortaya koyacak nitelikte. Bkz., mesela, "Mesken Davası I ve II", *Arkitekt*, yıl 16, 1946; "İnşaat Kalfaları Problemi", *Arkitekt*, yıl 17, 1947; "1. Türk Yapı Kongresinden Beklediklerimiz", *Arkitekt*, yıl 18, 1948; "1952 Mesken Faaliyeti Nasıl Olacak?", *Arkitekt*, yıl 21, 1951; Bizde Mesken Finansmanı", *Arkitekt*, yıl 22, 1952.

yasayı düzenlemek için aldığı önlemler son derece kısıtlı kalıyor. Bunun örneklerini, Ankara'da Yenışehir imar projesinden başlayarak Cumhuriyet dönemi boyunca konut politikasının ya da politikasızlığının aldığı biçimlerde açıkça görebiliyoruz. Bu açıdan, Jansen'in Yenışehir imar planını hazırlarken büyük bir alanın düşük gelirli kesimlerin konut ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kamulaştırılmasını ve bu alandaki imar faaliyetlerinin merkezî denetim altında gerçekleştirilmesini öngördüğünü, ama bu önerilerin ciddiye alınmadığını hatırlamak önemli. Bu örnekte ve daha sonrakilerde pek çok örnekte görüldüğü gibi, şehir yoksulları bu çok temel ihtiyacın karşılanmasında büyük ölçüde kendi başlarına bırakılmışlar.¹²

Ama bu ihtiyaç, dünyanın her yerinde olduğu gibi, Türkiye'de de piyasa ilişkileri içinde çözülmemiş. Türkiye'de bu sorunu çözmek için geliştirilen sosyal mekanizma, bildiğimiz gibi, gecekondur. Yukarıda değindiğim gibi, Türkiye'de gecekondur üzerine yapılmış pek çok çalışma var. Bu çalışmalara toplu olarak baktığımız zaman, ortaya gecekondur olgusunu belirleyen çok önemli üç özellik çıkıyor. Bunlardan biri, gecekondur yaparak karşılanan konut ihtiyacında aile ve hemşehrîlik ilişkilerini tanımlayan karşılıklılık ilişkisinin önemi. İkincisi, gecekondunun kamuya ait topraklar üzerinde yapılması ve hem bu alandaki devlet mülkiyetinin önemine hem de özel mülkiyeti düzenleyen kuralların oturmamışlığına yaslanarak yaygınlaşması. Üçüncü özellik ise, bu yaygınlaşmayla birlikte, gecekondur yapımını tanımlayan karşılıklılık ilişkilerinin gecekondur sakinleri ile devlet arasındaki ilişkilere ve giderek formel konut sektörü içindeki ilişkilere de yayılması.

12 Özellikle bkz. S. Göksu, "Yenışehir Ankara'da bir İmar Öyküsü", 1.Tekeli (der.), *Kent, Planlama, Politika ve Sanat: Tarık Okyay Anısına Yazılar*, Ankara: OD-TÜ Mimarlık Fakültesi, 1994. Bu konuda çok yararlı bir kaynak da, F. R. Atay, *Çankaya*, İstanbul: Dünya Yayınları, 1958.

Bu da bizi, konut tüketimi alanında Cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesinin çok önemli bir çelişkisine götürüyor. Yani, modern Türk evinin ne olması gerektiği üzerine yapılan tartışmalardan ve devletin “ilerideki hususi imar hareketlerine veche verebilecek birer örnek teşkil etmeleri” amacıyla giriştiği memur evi üretme faaliyetlerinden yola çıkarak geline nokta, “mimari faaliyetlere veche veren” model gecekondulu modeli oluyor. Başka bir deyişle, devletin konut ihtiyacının karşılanmasını karşılıklı ilişkilerine terk etmesi ve konut sektöründe kamu arazisini oy karşılığında gecekondulu sakinlerine devrederek oynadığı dolaylı rol sonucu, karşılıklı ilkesinin, hem piyasa kurallarına göre işlediği düşünülen formel konut sektörünü, hem de yeniden dağıtım ilkesi çerçevesinde işlemesi gereken devlet müdahalesini belirlemeye başladığını görüyoruz. Bu “ahlaksız ekonomi” sürecinin, sadece çarpık kentleşme ve siyaseti yozlaşmaya değil, doğrudan doğruya can kaybına yol açabildiğini bu yıl yaşanan büyük deprem faciası sırasında, maalesef çok acı bir biçimde gördük. Bu deprem sonrası ortamında söz konusu “ahlaksız ekonomi” çerçevesinin nitelikleri ve onu bir “ahlaki ekonomi” sürecine dönüştürmenin acil gerekliliği iyice ortaya çıktı.

Bunun hiç de kolay bir iş olmadığı ise, makalede ele alınan diğer bir konu. 1980’lerden sonra Batı ülkelerinde Fordist kitle tüketiminin yerini, “esnek”, “akışkan”, “şahsileşmiş” gibi terimlerle tanımlanan post-Fordist tüketim biçimlerinin almaya başladığı pek çok araştırmacı tarafından gözlemleniyor.¹³ Bu yeni tüketim kalıplarının oluşumu süreci içinde, tüketim alanına devlet müdahalesinin eski önemini kaybettiği de öne sürülüyor. Türkiye’de ise, belki biraz

13 D. Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell, 1989; M. Lee, *Consumer Society Reborn*, Londra: Routledge, 1993; S. Lash ve J. Urry, *Economics of Sign and Space*, Londra: Thousand Oaks, 1994.

anakronik denilebilecek bir biçimde, 1980'lerden sonra devletin hem konut hem de dayanıklı tüketim malları alanındaki rolü daha sistematik ve kurallı bir müdahale biçimine doğru evriliyor, ya da evrilmesine çalışılıyor.

Konut alanında, 1984 Toplu Konut İdaresi yasasıyla Toplu Konut İdaresinin kurulması ve Toplu Konut Fonu'nun oluşturulması, devletin konut sorununa örgütlü ve formel bir yaklaşım geliştirme çabalarına işaret ediyor. Bu çabaların, gecekondü sakinleri ile geleneksel olarak onların yerleştikleri şehir çevresi alanlarına kaymaya başlayan formel konut sektörünün spekülâtif amaçlarının çelişmeye başladığı noktada ortaya çıktıklarını ve büyük ölçüde bu çelişkileri yansıttıklarını görebiliyoruz. Konut sektörünün geleneksel yapısı içinde, bu çelişen amaçlar, piyasa ilişkileri çerçevesinde veya örgütlü çıkar mekanizmaları aracılığıyla değil, tanışıklıklar, rüşvet ilişkileri ve oy pazarlıkları ile savunuluyor. Yani soruna yeniden dağıtım mekanizması aracılığıyla yaklaşma iradesinin ifade edildiği ortam, gecekondü modelinin konut sektörünü karşılıklılık ilişkileri temelinde tanımlayan model olarak yerleştiği ve gecekondücular dışındaki kesimlerin de aynı model doğrultusunda hareket ettikleri bir ortam.¹⁴

Derlemenin ikinci makalesinde tartışıldığı gibi, dayanıklı tüketim malları sektöründe de, taksitle satışlar, 1990'larda, tüketici kredisi düzenlemeleri ile, ilk defa formel bir çerçeveye oturmaya başlıyor. 1994 Bankalar Kanunu genişliğiyle tüketici kredisi kurumları oluşuyor ve Koç Finans faaliyete giriyor. Ama bu modern tüketici kredisi kurumunun işleyişine baktığımız zaman, geride gene bayile-ri buluyoruz. Koç Finans'a başka yerde mevcut olmayan ve

14 Sözünu ettiğim formelleşme eğilimlerinin engellerini, Tansı Şenyapılı'nın "Örgütlenemeyen Nüfusa Örgütlü Çözüm: Çözumsuzlük" makalesinin başlığı, çok güzel özetliyor: *Konut Araştırmaları Sempozyumu*, Konut Araştırmaları Dizisi, no. 1, Ankara: Toplu Konut Dairesi Başkanlığı, 1995, içinde.